

УДК 316.61-053.4-056.26

МОВА ТА СПІЛКУВАННЯ ЯК СКЛАДНИКИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНИКА З МОВНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Черних Л.А., к. психол. н.,
ПСИХОЛОГ-КОНСУЛЬТАНТ

У статті проаналізовано становлення мовлення дошкільника. Підкреслено важливість спілкування для соціальної адаптації дитини дошкільного віку. Виявлено особливості мови і спілкування у дітей з мовними порушеннями в процесі їхньої соціальної адаптації. Показано, що особлива роль у соціальному становленні дитини відводиться засвоєнню культури соціальних почуттів і культури соціальної організації. Велика увага приділяється засвоєнню дитиною мовлення, оскільки разом з мовою вона засвоює цілу систему ідей, розуміння світу і людини в ньому, а отже, набуває соціального досвіду, що сприяє інтеграції дитини з мовленнєвими порушеннями у суспільство.

Ключові слова: мова, спілкування, мовленнєві порушення, дошкільники, соціальна адаптація.

Черных Л.А. РЕЧЬ И ОБЩЕНИЕ КАК СОСТАВЛЯЮЩИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНИКА С РЕЧЕВЫМИ НАРУШЕНИЯМИ

В статье проанализировано становление речи дошкольника. Подчеркнута важность общения для социальной адаптации ребенка дошкольного возраста. Выявлены особенности речи и общения у детей с речевыми нарушениями в процессе их социальной адаптации. Показано, что особая роль в социальном становлении ребенка отводится усвоению культуры социальных чувств и культуры социальной организации. Большое внимание уделяется усвоению ребенком речи, поскольку вместе с языком он усваивает целую систему идей, понимания мира и человека в нем, а, следовательно, приобретает социальный опыт, что способствует интеграции ребенка с речевыми нарушениями в общество.

Ключевые слова: речь, общение, речевые нарушения, дошкольники, социальная адаптация.

Chernykh L.A. SPEECH AND COMMUNICATION AS COMPONENTS OF SOCIAL ADAPTATION OF PRESCHOOL CHILDREN WITH SPEECH DISORDERS

The article analyzes the development of the preschooler's speech. The importance of communication for the social adaptation of the child of preschool age is underlined. The features of speech and communication of children with speech disorders in the process of their social adaptation are revealed. It is shown that a special role in the social development of a child is assigned to the assimilation of a culture of social feelings and a culture of social organization. Much attention is paid to the child's mastery of speech, because together with the language he assimilates the whole system of ideas, understanding of the world and the person in it, and consequently acquires social experience, which facilitates the integration of the child with speech disorders into society.

Key words: speech, communication, speech disorders, preschool children, social adaptation.

Постановка проблеми. Спілкування, на думку багатьох учених, є провідним чинником соціальної адаптації дитини. У процесі спілкування у дитини складаються образи людей і самої себе, які відіграють вирішальну роль у самопізнанні та самооцінці дитини, формуючи тим самим її ставлення до світу.

Особлива роль у соціальному становленні дитини відводиться засвоєнню культури соціальних почуттів і культури соціальної організації. Велика увага приділяється засвоєнню дитиною мовлення, оскільки разом з мовою дитина засвоює цілу систему ідей, розуміння світу і людини в ньому, а отже, набуває соціального досвіду. Все це сприяє інтеграції дитини з мовленнєвими порушеннями у суспільство.

Спілкування відіграє велику роль у соціальному розвитку в старшому дошкільному віці, який спрямований на: виховання у дитини культури пізнання дорослих і дітей;

розвиток соціальних емоцій і мотивів, що сприяють налагодженню міжособистісних стосунків; виховання етично цінних способів спілкування; розвиток самопізнання; виховання у дитини поваги до себе; розвиток мовлення і мовленнєвого спілкування (сприяти налагодженню діалогічного спілкування дітей у спільних іграх і заняттях, диференційовано користуватися різноманітними засобами спілкування з урахуванням конкретної ситуації, підтримувати інтерес до розмови, удосконалювати образність мови, сприяти освоєнню важких випадків словозміни, структури використовуваних пропозицій, розвивати фонематичні сприйняття, вимовну та інтонаційну сторону промови).

Не менш важливою умовою для формування зв'язного мовлення дошкільника є оволодіння мовою як засобом спілкування. За даними Д.Б. Ельконіна, спілкування в дошкільному віці носить безпосередній характер [9].

Розмовна мова містить у собі досить можливостей для формування зв'язного мовлення, які складаються з окремих, не пов'язаних один з одним пропозицій, а являє собою зв'язне висловлювання, розповідь, повідомлення тощо. У старшому дошкільному віці в дитини виникає потреба пояснити однолітку зміст майбутньої гри, пристрій іграшки та багато іншого. Під час розвитку мовлення відбувається зменшення ситуативних моментів у мові і перехід до розуміння на основі власне мовних засобів. Таким чином, починає розвиватись пояснювальна мова.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження генезису мовлення і спілкування та їх ролі в розвитку дитини раннього та дошкільного віку (Н.М. Аксаріна, М.І. Лісіна, А.Г. Рузька, О.О. Смирнова та ін.) вказують на те, що спілкування для дітей дошкільного віку є головним чинником мовного і психічного розвитку, одним з основних джерел надходження знань про навколишню дійсність [1].

А.М. Леушина вважає, що розвиток зв'язного мовлення відіграє провідну роль у процесі мовного розвитку дошкільників. Під час розвитку дитини перебудовуються форми зв'язного мовлення. Перехід контекстної мови стоїть у тісному зв'язку з оволодінням словниковим складом та граматичним строем мови. У дітей старшого дошкільного віку зв'язна мова досягає досить високого рівня. На запитання дитина відповідає досить точними, короткими або ж розгорнутими (якщо це необхідне) відповідями.

Розвивається вміння оцінювати висловлювання і відповіді однолітків, доповнювати або виправляти їх. На шостому році життя дитина може досить послідовно і чітко скласти описову або сюжетну розповідь на запропоновану їй тему. Проте діти все ще частіше потребують попереднього зразка вихователя. Уміння передавати в розповіді своє емоційне ставлення до описуваних предметів або явищ у них розвинуто недостатньо [6].

У дітей старшого дошкільного віку мова розвинена на високому рівні. Нагромаджується значний запас слів, зростає питома вага простих поширених і складних пропозицій. У дітей виробляються критичне відношення до граматичних помилок, вміння контролювати свою мову.

Мовленнєві вміння, що формуються спонтанно, пристосовуючись до потреб спілкування, виявляються не досить сформованими для переходу на новий вид діяльності – навчальну. Так, за даними дослідників (Н.С. Жукової, О.М. Мастюкової, Т.Б. Рахмакової, Т.Б. Филічової), у дітей

до кінця дошкільного віку ще не досить сформованими виявляються вміння розуміти синтаксично складні висловлювання та вміння будувати зв'язне мовлення [1].

Мета статті – розкрити особливості мови і спілкування як складників соціальної адаптації дошкільників з мовленнєвими порушеннями.

Виклад основного матеріалу дослідження і результатів дослідження. У дошкільному віці інтенсивно розвивається мова як функція і засіб мислення і як специфічно родова якість людини.

Мова багатьма дослідниками розглядається як мотиваційна цілеспрямована діяльність, опосередкована знаками мови, головною функцією якої є комунікативна, її призначення – бути засобом спілкування.

Оволодіння мовою виступає як «спонтанейний» розвиток (О.В. Запорожець) у процесі спілкування і взаємодії дитини з оточуючими людьми, за якого дитина виявляє природну активність у пізнанні діяльності, освоєнні навколишнього, а дорослий створює умови для цього, організовує матеріальне й мовне середовище, втягує дитину в спільну діяльність. Розвиток мови здійснюється в творчих видах діяльності (словесна творчість, театралізовані ігри, конструктивна творчість, художня діяльність і інші).

Протягом перших семи років життя дитини змінюються три етапи становлення мови, які залежать від провідного виду діяльності, що визначає потребу, мотив і засоби спілкування.

Перший етап – довербальний, характеризується експресивно-мімічними засобами та ситуативно-особистісним спілкуванням.

На другому етапі – етапі виникнення мови, змінюються засоби спілкування – предметно-дієві та форма спілкування – ситуативно-ділова [1].

На третьому етапі, з третього року життя, дитина користується мовними засобами, призначеними для реалізації комунікативної, семантичної функції мовлення, яка полягає в її зв'язності.

Бажання мовця є зв'язним мовленням, але форми зв'язності під час розвитку змінюються. Зв'язковою у специфічному термінологічному сенсі слова можна назвати таку мову, яка відображає в мовному плані всі суттєві зв'язки свого предметного змісту. Мова може бути незв'язною з двох причин: або тому, що ці зв'язки не усвідомлені і не представлені в думках мовця, або тому що є представленими, але зв'язку не виявлено належним чином у його промові. Зв'язність власне мови означає адекватність мовного оформлення думки мовця з точки зору її зрозумілості для слухача.

Розвиток зв'язного мовлення відбувається поступово, разом з розвитком мислення і пов'язаний з ускладненням дитячої діяльності і формами спілкування з оточуючими людьми.

У підготовчому періоді розвитку мови, на першому році життя, у процесі безпосереднього емоційного спілкування з дорослим, закладаються основи майбутнього зв'язного мовлення.

В емоційному спілкуванні дорослий і дитина висловлюють різноманітні почуття (задоволення або незадоволення), а не думки. Поступово стосунки дорослого і дитини збагачуються, розширюється коло предметів, з якими він стикається, а слова, які раніше висловлювали емоції, починають ставати для дитини позначеннями предметів і дій. Дитина оволодіває своїм голосовим апаратом, набуває вміння розуміти мову оточуючих. Розуміння мови має величезне значення у всьому подальшому розвитку дитини, є початковим етапом у розвитку функції спілкування.

У дошкільному віці відбувається відділення мови від безпосереднього практичного досвіду. Виникає плануюча функція мови. У рольовій грі, провідній діяльності дошкільників, виникають і нові види мови: мова, якою дається інструкція учасникам гри; мова-повідомлення, що повідомляє дорослому про враження, отримані поза контактом з ним. Мова обох видів набуває форму монологічної, контекстної. Однак, як показано в дослідженнях А.М. Леушиної, поява контекстної мови повністю не витісняє ситуативну мову. Так, у спілкуванні з однолітками діти більшою мірою використовують контекстну мову, оскільки їм треба щось пояснювати, в чомусь переконати, а в спілкуванні з дорослими, які легко розуміють їх, діти часто обмежуються ситуативною мовою [6].

Таким чином, поряд з монологічною промовою розвивається і діалогічне мовлення. Надалі обидві ці форми співіснують і використовуються залежно від умов спілкування і допомагають дитині в соціальній адаптації.

У старшому дошкільному віці діти здатні активно брати участь у бесіді, досить повно і точно відповідати на запитання, доповнювати та виправляти відповіді інших, подавати доречні репліки, формулювати запитання. Характер діалогу дітей залежить від складності завдань, що вирішуються в спільній діяльності.

Г.М. Кучинський та Б.Ф. Ломов вважають, що елементарною структурною одиницею діалогу є цикл, утворений двома взаємопов'язаними мовними актами парт-

нерів, іменованих репліками (висловлюваннями). Репліки розглядаються ними як першоелемент діалогу, кордоном між якими служить кінець промови одного мовця і початок мови іншого. Протяжність реплік різна. До її складу можуть входити не тільки фраза, що складається з одного або декількох слів, але і група фраз, складників висловлювання кожного співрозмовника. Більш типові для діалогічного мовлення короткі фрази-пропозиції [1].

У формуванні діалогічного мовлення старших дошкільників виразно виступає зв'язок мовного і розумового розвитку дітей, розвитку їх мислення, сприйняття, спостережливості. Щоб говорити про що-небудь, потрібно ясно уявляти собі об'єкт обговорення (предмет, події), вміння аналізувати, відбирати основні (для конкретної ситуації спілкування) властивості та якості, встановлювати причинно-наслідкові, часові й інші відносини між предметами і явищами.

Але мова – це не процес мислення, не розмірковування, не «думання вголос» (Ф.А. Сохін), тому для її продукування необхідно вміти не тільки відібрати зміст, який має бути переданий в мові, але і використовувати необхідні для цього мовні засоби (інтонацію, логічний наголос).

Мова, здійснюючи функцію повідомлення, соціального зв'язку, впливу на оточуючих, є разом з тим способом формування думки. Вона є опосередкованою системою мовних знаків, які Л.С. Виготський назвав «психічними знаряддями», отже, мова перебудовує всі психічні процеси людини, які досягають рівня довільного, свідомого функціонування. Мова є неодмінною умовою та необхідним компонентом здійснення будь-якої діяльності – теоретичної, практичної, колективної та індивідуальної [4].

Дитина поступово оволодіває мовою, розвиваючись у соціальній за своєю природою і багатоплановій за своїм характером спільній діяльності з дорослими й однолітками. У процесі здійснення все більше ускладнюється діяльність на кожному наступному етапі розвитку дитини, перед нею виникає більше завдань (пізнавальних, регулятивних та ін.), що вимагають для їх вирішення звернення до мовленнєвої комунікації. У дитини послідовно формуються засоби (система мовних знаків), а також прийоми і способи комунікації (Б.М. Гріншпун, В.І. Селіверстов), тобто діалогічна мова.

Таким чином, діалогічна мова – це одна з основних форм зв'язного мовлення, яка використовується для організації мовного спілкування. Діалогічна мова – не просто послідовність пов'язаних один з одним реплік, запитань і висловлювань, побудова-

них у відповідності з ситуацією спілкування, які виражені вигуками, неповними реченнями або поширеними реченнями, а мова, яка вбирає в себе всі досягнення дитини в оволодінні рідною мовою.

Мова виникає за наявності певних біологічних передумов і насамперед нормально-го дозрівання і функціонування центральної нервової системи.

Мова не є природженою здатністю людини, вона формується поступово, разом з розвитком дитини. Для нормального становлення мови необхідно, щоб кора головного мозку досягла певної зрілості і органи чуття дитини – слух, зір, нюх, дотик – були також досить розвинені. Особливо важливо для формування мови розвиток мовнорухового і мовнослухового аналізаторів. Все це значною мірою залежить від навколишнього середовища. Якщо дитина не отримує нових яскравих вражень, не створена обстановка, що сприяє розвитку рухів і мови, затримується і її фізичний і психічний розвиток.

Для розвитку мовлення велике значення має психофізичне здоров'я дитини – стан її вищої нервової діяльності, вищих психічних процесів (уваги, пам'яті, уяви, мислення), а також її фізичний (соматичний) стан. Негативний вплив на формування мови надають різні захворювання – диспепсії, хронічні пневмонії, хронічний тонзиліт, аденоїди та інші захворювання. Вони послаблюють організм дитини, знижують її психічну активність, часом призводять до психофізичного інфантилізму та астенізації [1].

Мова розвивається за наслідуванням, тому велику роль у її формуванні, вважає М.Ф. Фомічова, грає чітка, некваплива мова дорослих, що оточують дитину.

Мова – один з найбільш потужних факторів та стимулів розвитку дитини загалом. Це зумовлено винятковою роллю мови у житті людини. З її допомогою висловлюють думки, бажання, передають свій життєвий досвід, узгоджують дії. Ми вважаємо, що мова – основний засіб соціальної адаптації, спілкування людей, одночасно необхідна основа мислення і його знаряддя. Розумові операції (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстракція тощо) розвиваються та вдосконалюються в процесі оволодіння мовою. Від рівня мовного розвитку залежить і загальний інтелектуальний розвиток. Мова є засобом регуляції психічної діяльності і поведінки, організовує емоційні переживання. Розвиток мовлення має великий вплив на формування особистості, вольові якості, характер, погляди, переконання. Можна сказати, що мова людини – це її візитна картка, завдяки правильній мові

дитині легше адаптуватися в соціальному середовищі. Мова відображає соціальне середовище, в якому росте дитина.

Н.Д. Ватутіна у своєму дослідженні зазначає, що соціальна адаптація дітей дошкільного віку – це активний процес засвоєння дитиною соціального досвіду в процесі діяльності і спілкування. На ефективність соціальної адаптації впливає і спілкування дитини з дорослим [2]. Під час вступу у дошкільний освітній заклад автор виділяє дві групи дітей: перша група – діти, які не мають досвіду спілкування, крім близького оточення (сім'я); друга група – діти, які мають досвід спілкування не тільки з батьками, але і з іншим контингентом людей. Тому своєчасне задоволення потреби в спілкуванні дасть змогу прискорити адаптаційні процеси [3].

Розглядаючи адаптацію дитини дошкільного віку, необхідно чітко бачити різницю між соціальною і фізіологічною адаптацією. І.А. Милославова бачить цю різницю на структурно-функціональних рівнях адаптації: перший рівень – адаптація у сфері стосунків «людина–природне середовище». На цьому рівні адаптація протікає довільно, без усвідомлення і переживання адаптивних реакцій. Другий рівень – адаптація у сфері стосунків «особистість–соціальне середовище». Соціальна адаптація являє собою двоєдиний процес: взаємодію особистості та соціального середовища, за якого людина не тільки піддається впливу середовища, пристосовуючись до нього, але і сама впливає на середу, вступаючи у відносини з навколишнім світом [7].

У дослідженнях тривалий час соціальна адаптація розглядалася, в основному, з природничо-наукових позицій, оскільки людина цікавила біологів як продукт природи (А.В. Георгіївський, В.П. Казначеев, В.П. Петленко, А.В. Сахно, І.І. Шмальгаузен тощо), ознаки біологічної адаптації переносилися вченими на соціальну адаптацію. Така думка, на наш погляд, не завжди є обґрунтованою, бо структурні компоненти біологічної адаптації не завжди прийнятні для адаптаційних процесів у суспільстві.

Вивчення підходів до такої наукової проблеми свідчить про те, що соціальна і біологічна адаптація взаємопов'язані, однак відмінною особливістю першої є свідома діяльність людини, її здатність варіювати свою поведінку за зміни умов, проявляти гнучкість, винахідливість. Свідомість людини контролює і регулює процес адаптації до соціального середовища. Саме свідомість, а не інстинкти дають змогу людині знаходити своє місце в світі, створювати власне оточення і відносини [7].

На ефективність соціальної адаптації впливає і спілкування дитини з вихователем. Я.Л. Коломінський, О.А. Панько під час дослідження виділяють такі типи стосунків: стійко-позитивні, нестійко-позитивні, пасивно-позитивні, пасивно-негативні.

Найбільш сприятливим є стійко-позитивний тип спілкування, який сприяє емоційному благополуччю дітей, впевненості у своїх можливостях, розвитку здібностей тощо [5].

Успіх соціальної адаптації багато в чому визначається взаєминами між дітьми у групі дошкільного навчального закладу, на що вказують дослідження, проведені Т.А. Репіною, Я.Л. Коломінським. Якщо соціально-психологічні умови колективу відповідають спрямованості особистості дитини, то сприятлива атмосфера дружби, турботи один про одного сприятиме швидкій адаптації дитини, але, якщо норми групової моралі не відповідають компонентам соціально-психологічної структури особистості, то виникає стан психологічного дискомфорту [5; 8]. Через контакти з однолітками у дитини формуються вміння сприймати та адекватно оцінювати себе та інших, що є необхідною умовою адаптації особистості в групі, в суспільстві загалом.

Висновки. Формування соціально адаптованої особистості вимагає врахування вікових, психолого-педагогічних особливостей дітей, здійснення індивідуального підходу та створення розвивального середовища, що відповідає потребам дитини; насичення освітнього процесу різними видами діяльності, моделюючими способи поведінки та засоби мови дитини в різних ситуаціях.

У дітей з проблемами в розвитку мовлення (через дефекти розвитку) утруднена взаємодія з соціальним середовищем, знижена здатність адекватного реагування на зміни, що відбуваються, ускладнюються вимоги. Вони відчувають значні труднощі в досягненні своїх цілей в рамках наявних норм, правил, що може викликати неадекватну реакцію і призвести до відхилень у поведінці, аж до аномії, як вважають соціологи Е. Дюркгейм і Р. Мертон. Вони під аномією розуміли руйнування наявних соціокультурних уявлень, норм, установок, що може супроводжуватися фрустраційними станами. Проміжною ланкою між процесами

адаптації та аномії виступає дезадаптація (від лат. de(s) припинення, вилучення, усунення, заперечення якого-небудь поняття) – процес руйнування пристосувальних механізмів, життєвих планів.

Успіх соціальної адаптації багато в чому визначається взаєминами між дітьми у групі дошкільного навчального закладу, на що вказують дослідження, проведені Я.Л. Коломінським, Т.А. Репіною. Якщо соціально-психологічні умови колективу відповідають спрямованості особистості дитини, то сприятлива атмосфера дружби, турботи один про одного сприятиме швидкій адаптації дитини, але, якщо норми групової моралі не відповідають компонентам соціально-психологічної структури особистості, то виникає стан психологічного дискомфорту. Через комунікативні контакти з однолітками і правильно сформовану мову у дитини формуються вміння сприймати та адекватно оцінювати себе та інших, що є необхідною умовою адаптації особистості в групі, в суспільстві загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережная О.Н. Развитие речи старшего дошкольника как средство социальной адаптации: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Ставрополь, 2005. 185 с.
2. Ватутина Н.Д. Педагогические условия адаптации детей 3 года жизни к системе общественного воспитания: автореф. дисс. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». М., 1999. 19 с.
3. Ватутина Н.Д. Ребенок поступает в детский сад: пособие для воспит. дет. сада / под ред. Л.И. Каплан. М.: Просвещение, 1993. 80 с.
4. Выготский Л.С. Проблема развития. Собр. соч. в 6 т. М.: Педагогика, 1984. Т. 4. 432 с.
5. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. Минск: Знание, 1984. 239 с.
6. Леушина А.М. Развитие связной речи у дошкольника. Хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста. / сост. М.М. Алексеева, В.И. Яшина. М.: Академия, 1999. С. 358–369.
7. Милославова И.А. Адаптация как социально-психологическое явление. Социальная психология и философия. 1993. С. 112–113.
8. Репина Т.А. Социально-психологическая характеристика группы детского сада. М.: Педагогика, 1988. 230 с.
9. Эльконин Д.Б. Детская психология: развитие от рождения до 7 лет. М.: Академия, 2007. 384 с.